

ORTAQ TÜRK ƏLİFBASINA DÖNÜŞ: TARİX VƏ ÇAĞDAŞLIQ
RETURN TO COMMON TURKISH ALPHABET: HISTORY AND
MODERNISM

F.Q.ƏLƏKBƏRLİ*

Xülasə

Məqalədə göstərilir ki, 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-dək Bakıda keçirilən Türksöylü Xalqların Türkoloji Qurultayının qarşısında duran əsas problemlərdən birincisi milli əlifba və milli dil məsələsi olmuşdur. Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin əsas təşəbbüsçüləri isə Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Komitəsi və Azərbaycanı Araşdırma və Öyrənmə Cəmiyyəti idi. Türkoloji Qurultayda ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçirilməsi çağırışına cavablar dinlənmişdir. Qurultaya qatılan 131 nümayəndədən 93-ü türksöylü, yerdə qalanları digər xalqların təmsilçiləri olmuşlar. Yeni Türk Əlifbası məsələsində iki cərəyan: 1) latınçılar və 2) islahatçılar (ərəb əlifbası tərəfdarları) mövcud olmuşdur. Eyni zamanda, məqalədə çağdaş dövrdə də ortaq Türk əlifbasının yaranmasının əhəmiyyətindən bəhs olunmuşdur.

Açar sözlər: Türkoloji Qurultay, Yeni Türk Əlifbası Komitəsi, Türk Runik əlifbası, latın əlifbası, ərəb əlifbası, Ortaq Türk əlifbası.

Summary

The article shows that the most important issue of The Congress of Turkish People held in Baku from 26 February 1926 till March 5 in Baku, Turkish Congress of Turkish peoples, was the question of the national language and the national alphabet of Turkish people. The main contributors of Turkological Congress was the Committee of New Turkish Alphabet and Azerbaijan Research and Learning Society. Turkish Congress has listened to the responds to the call of turning the Arabic alphabet to the Latin alphabet. 93 of the 131 Congress participants were Turkic, others belonged to different nations. New Turkish alphabet has had two different issues available: 1) supporters of Latin alphabet and 2) reformists (supporters of Arabic alphabet).

Keywords: Turkish Congress, Committee of New Turkish Alphabet, Turkish Runik Alphabet, Latin alphabet, Arabic alphabet, Common Turkish alphabet.

XIX əsrin əvvəllərinə qədər Türk Xalqlarının böyük əksəriyyətinin Ərəb əlifbasından, çox az bir qisminin isə Runik, Latın və Kiril əlifbalarından istifadə etdiyi bəllidir. Şübhəsiz, Runik, Latın və Kiril əlifbalarından istifadə edən Türksöylü xalqlar (bulqarlar, qaqauzlar, sekeller, macarlar, kazaklar, karaimlər və başqaları) da xristianlıq və tanrıçılıq dinləri içində qalanlar idilər. Çox güman ki, öncəliklə Ərəb əlifbasından əvvəl Türk Runik yazısından

* Dosent, fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktoru, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Fəlsəfə İnstitutu, aparıcı elmi işçi. Bakı, Azərbaycan.

Assistant Professor, Doctor of Philosophy, Senior Fellow at the Institute of Philosophy ANAS, Baku, Azerbaijan, faikalekperov@mail.ru

istifadə edən Türk xalqları üçün Latın əlifbası, Orta çağda ortaya çəxan Kiril əlifbası da yad olmamışdır. Şübhə etmirik ki, indi Latın əlifbası adlanan bu əlifbanın qurucuları sırasında Türklər (etrusk türkləri) ilk yerlərdən birini tutmuşlar [1, 138]. Başqa sözlə, Türklərin qədim Runik əlifbası etruskların birbaşa iştirakı ilə Latın əlifbasının formalaşmasına ciddi təsir göstərmişdir. Bu anlamda Azərbaycanın tanınmış dilçi alimi professor Firudin Ağasıoğlunun təbrincə desək, 1929-cu ildə rəsmən qəbul etdiyimiz, ancaq bir ara ideoloji səbəblərdən imtina etdirilməyə məcbur olsaq da, 1991-ci ildə yenidən bərpa etdiyimiz Latın yazısı Türk Runik əlifbasıyla eyni mənşəli yazı sistemidir [1, 151].

Bizim burada demək istədiyimiz odur ki, Türk Runik yazısı Latın əlifbasına oxşarlıqla yanaşı, öz qədimliyinə görə ən azından Sumerlərə qədər gedib çıxır. Hər halda indiki Azərbaycan bölgəsində vaxtilə mövcud olan qədim Aratta dövlətinə Sumer dövləti tərəfindən gil yazıda məktub göndərilməsi, Aratta bəyinin də məktubla bağlı yannındakı şatammu ilə gənəşməsi bir faktdır [1, 143]. Eyni zamanda Fars şairi Firdovsinin sözlərinə inansaq, farslar/iranlılar Tanrının övladları olan Divlərdən, yəni Turanlılardan ilk əlifbanı, müxtəlif dilləri və elmləri öyrənmişlər [2, 41]. Beləliklə, xüsusilə xristianlığı qəbul edən Türk xalqları əsasən Türk Runik əlifbasından uzaqlaşmış, ancaq bir çox cəhətdən oxşarlıqlarına görə, milli əlifbalarını tamamilə unutmamışlar. Eyni sözlər Latın və Runik əlifbalarının sintezindən yaradılmış Kiril əlifbası haqqında da demək mümkündür. Çünki Kiril əlifbasının yaranışında da Türk Runik əlifbası mühüm rol oynamışdır [1, 140].

Ancaq Türk xalqlarının böyük çoxluğu, özəlliklə də Oğuz Türkləri islam dinini qəbul etdikdən sonra Runik əlifbadan tamamilə uzaqlaşaraq Ərəb əlifbasının təsiri altına düşmüşlər. Bununla da, Ərəb əlifbası müsəlmanlığı qəbul etmiş Türk xalqlarının əsas yazısına çevrilmişdir. Hər halda 11-ci əsrdən 20-ci əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuş Qəznəvilər, Səlcuqlar, Osmanlılar, Ağqoyunlular, Səfəvilər, Qacarlar və başqa Türk dövlətlərinin əsas yazısı Ərəb əlifbası olmuşdur. Beləliklə, Ərəb əlifbası bir yandan müsəlman Türk xalqlarını milli əlifbalarından xeyli dərəcədə uzaq düşməsinə səbəb olsa da, digər tərəfdən istər-istəməz yalnız soydaşlarıyla deyil, başqa müsəlman xalqları (ərəb, fars, urdu və b.) ilə də yaxınlaşmasına səbəb olmuşdur. Ancaq onu da deməliyə ki, ərəb əlifbası uzun müddət əsasən Türk xalqlarının müəyyən bir hissəsinin yazısı olmuş, yəni onların bütün təbəqələrinə yayılmamışdır.

Burada əsas məsələ odur ki, Türk xalqlarının böyük çoxluğu müsəlmanlığı qəbul etdiklərinə görə, XIX əsrə qədər Ərəb əlifbası onlar arasında öncüllüyünü qoruyub saxlaya bilməmişdir. Ancaq hələ bu dövrə qədər, müsəlman türklərin də daxil olduğu "İslam dünyası"nda tənəzzülün ciddi

şəkildə özünü büruzə verməsi, bunun əvəzində “Xristian dünyası”nda bunun tam əks prosesin, yəni tərəqqinin daha da güclənməsi əlifba məsələsini də yenidən gündəmə gətirmişdir. Hər halda XIX əsrin ortalarından başlayaraq çar Rusiyasında, Osmanlıda, Qacarlarda Ərəb əlifbasında islahatların keçirilməsi zəruriliyindən bəhs olunması, daha sonra hətta, Latın əlifbasına keçməyin mümkünlüyündən söz açılması təsadüfi olmamışdır. Bu məsələlərin dərininə vardiqda görürük ki, burada problem zahirən gerilik və tərəqqiçi anlamında mövcud əlifbada (ərəb əlifbasında) qalmaq ya da yeni əlifbaya (latın əlifbasına) keçmək məsələsi olmamışdır. Əslində ilk baxışda “İslam dünyası” ya da “Şərqi dünyası”nın geriliyi, onun əlifbasının boyununa biçildiyi kimi, “Xristian dünyası”nın ya da “Qərbi dünyası”nin irəlililiyi isə Latın yazısına keçməyin də önəmini artırmışdır.

Ona görə də məsələni tam dərk etmək üçün, 19-cu əsrin ortalarından başlayaraq “latınçı yenilikçi”lərlə (latın əlifbasına keçmək tərəfdarları) «islahatçı mühafizəkarlar»ın (ərəb əlifbasında qalmaqda onları islahatlar aparmaq istəyənlər) milli Türk əlifbasıyla məsələsiylə bağlı irəli sürdüyü mülahizələrə, ən əsası onların hansı siyasi-ideoloji dünyagörüşə və nəzəri-fəlsəfi ideyalara əsaslanmalarına qısaca diqqət yetirmək zəruridir.

Bu anlamda çar Rusiyasının tərkibində olan, bununla yanaşı “İslam dünyası”nın aid edilən Qafqaz, Tatarıstan, Başqırdıstan, Krım və Türkistanda, o cümlədən Osmanlıda, Qacarlarda və digər Türk ellərində «latınçılar»ın ortaya çıxdığını, daima da onlara qarşı olan “mühafizəkar islahatçılar”ı görürük. Bu məsələdə “latınçılar”la “mühafizəkar islahatçılar”ın arxasında hansı antitürk qüvvələrin durmasından asılı olmayaraq, həm Ərəb əlifbasında islahatlar həyata keçirmək istəyən, həm də Latın əlifbasına keçmək istəyən Türk aydınlarının tutduqları yolda səmimi olmalarına şübhə etmirik. Çünki Ərəb əlifbasında qalmaqda, sadəcə onları islahatların aparılmasını istəyənlər bunu, müəyyən anlamda Türk xalqlarının tənəzzüldən qurtulmasının mümkün olduğunu düşündükləri halda, “latınçılar” məsələni daha radikal şəkildə qoymuşdular.

Beləliklə, bəlkə də ilk dəfə Osmanlıda Əli Suavi Ərəb əlifbasında ən azından islahatların aparılması, hətta Latın əlifbasına keçməyi ciddi şəkildə irəli sürmüşdür. Öz dönəmində qərbçi, Qərbi mədəniyyəti tərəfdarı kimi qələmə verilən Suavi hesab edirdi ki, Latın yazısının qəbulunun heç bir problemi yoxdur [3, 100]. Suavidən sonra Osmanlıda Latın əlifbasına keçməyin ən radikal tərəfdarlarından biri də Münif Paşa olmuşdur. Ancaq bildiyimiz kimi, Osmanlı ya da Türkiyə türklərinin Ərəb əlifbasından imtina edərək, Latın əlifbasına keçməsi prosesi böyük Türk dövlət adamı Mustafa Kamal Atatürkün birbaşa dəstəyilə Türkiyə Cümhuriyyəti dövründə-1928-ci ildə rəsmən

gerçəkləşmişdir.

1828-1917-ci illərdə çar Rusiyasının işğalı altında olan şimali Azərbaycanda isə ərəb əlifbasında islahatların aparılması ya da latın qrafikasına keçməyin öncülləri arasında Mirzə Fətli Axundzadə xüsusi ilə fərqlənmişdir. Axundzadə yazırdı ki, təkcə o yox, başqaları da ərəb əlifbasının Türk dilinə yaramadığını anlayıb, bu sahədə islahatlar aparmaq istəyiblər. O yazır: “Qafqazda bir sıra adamlar ərəb əlifbasının tatar dili (türk dili – F.Ə.) üçün yaramadığını çoxdan dərk ediblər və onun başqası ilə əvəz edilməsi və ya onun öz vəzifəsinə uyğun olması üçün müvafiq surətdə dəyişdirilməsinin zəruri olduğu haqda qənaətə gəliblər” [4, 243]. M.F.Axundzadə Rusiya Elmlər Akademiyasının üzvü B.Dorna məktubunda yazırdı: «Sivilizasiyanın indiki sürətli nailiyyətləri dövründə yazının belə qeyri-təbiiliyi mədəni dünyanın Şərq ədəbiyyatına sarı gedən yolunu həmişəlik bağlaya bilməzdi, onun əlifbasında mütləq dəyişiklik əmələ gəlməli idi» [5, s.50]. Bu işin təşkilatçısı olan çar Rusiyası hiyləgərcəsinə Axundzadəyə yol göstərirdi ki, öncə Türkiyə və Qacarlar ərəb əlifbasında islahatların mümkünlüyü məsələsini müzakirə edərək müəyyən bir qərar qəbul etməlidir. Bu məqsədlə 1863-cü ildə Türkiyəyə səfər edən Axundzadə ölkənin baş naziri Fuad paşa, eləcə də Türkiyə Elmlər Akademiyasının üzvləri ilə görüşsə də, məqsədinə çatmır. Qacarların Maarif Nazirliyi də ona «yox» cavabı verərək yazır ki, «əlifbamızı dəyişdirməyə əsla ehtiyacımız yoxdur» [5, 101].

Axundzadə də ilk dəfə latın əlifbasına maraq isə 1871-ci ilin ortalarında yarandı. Dağıstanda avar, çeçen və çərkəz xalqları arasında latın əlifbasına keçildiyini deyən Axundzadə yazır ki, artıq onlar savadlanmağa başlayıblar. Ancaq iki milyondan artıq olan Cənubi Qafqaz türkləri hələ də kor və savadsız olaraq qalmaqdadır: «Elm sahəsində xalqın tərəqqisinə xidmət edən bitişməz hərflərin sağdan sola yazılışı əlverişli olmazsa, xaçpərəstlərdə olduğu kimi soldan-sağa yazmağa da icazə vermək olar, necə ki, həndəsi rəqəmləri yazırıq. Xalqların tarixində əlifbaları dəyişdirmək nadir baş verən hallardan deyil. Bu iş heç bir zaman dövlətin zavalına səbəb ola bilməz. Rusların köhnə əlifbasının xalqın tərəqqisinə maneə olduğunu gördükdə, Pyotr onu latın əlifbası ilə əvəz etdi və dövləti nəinki zavala uğramadı, hətta avam camaatın, keşişlərin və ruhanilərin bu bərdə müxalifətə qalxmasına baxmayaraq, Rusiya dövləti günü-gündən tərəqqi etdi» [5, 131]. Çox keçmir ki, Axundzadə Dağıstanda tətbiq olunan latın əlifbası ilə yaxından tanış olur. Bundan sonra Axundzadə də yeni fikir yaranır: «Mən iki cür əlifba düşünmüşəm. Onlardan biri latın əlifba hərflərindən seçilərək tərtib edilməlidir ki, onu soldan-sağa yazmaq lazım gələcəkdir. İkincisi isə, hazırkı əlifbamız əsasında qurulmalıdır ki, onu

hazırda olduğu kimi sağdan-sola yazmaq olar» [5, 172]. Latın əlifbasına keçmək məsələsində Axundzadənin yolunu davam etdirən Azərbaycan türk ziyalıları Məhəmməd Ağa Şahtaxtı 19-cu əsrin sonlarında yeni əlifba layihəsi hazırlamış və bir müddət bunun üçün çalışmışdır. Ancaq çar Rusiyasının ideoloqları həmin dövrdə bunu həyata keçirməyin mümkünsüzlüyünü görərək, Şahtaxtıya ciddi dəstək verməmişlər. Bunun “nisgilini” yaşayan Şahtaxtlının SSRİ dövründə Azərbaycanın latın əlifbasını keçməsinə dərhal müsbət qarşılığını görürük [6, 20-30].

Şübhəsiz, ilk baxışda mütərəqqi mahiyyət daşıyan ərəb əlifbasında ya dəyişikliklərin edilməsi, ya da latın əlifbasına keçirilməsi ideyası müsəlman Türk xalqlarını digər müsəlman xalqlardan ayırmağa yönəlmişdir. Bu səbəbdəndir ki, M.F.Axundzadənin, Mirzə Kazım bəyin, M.A.Şahtaxtlının «əlifba və dil islahatları» Rus-Avropa alimləri tərəfindən rəğbətlə qarşılanmış və onlara lazımı dəstəklər verilmişdir. Hər halda, onların ortaq türk dili əvəzinə, məhəlli türk dilini müdafiə etmələri, eyni zamanda ortaq əlifbanın aradan qaldırılması prosesində müəyyən əməkləri danılmazdır. Çar Rusiyası maraqlı idi ki, burada yaşayan türk-tatarlar vahid millətdən azərbaycanlı, başqırd, özbək, qazax, kazak, türkmən və başqalarına bölünsün, vahid türk dili Azərbaycan, tatar, qazax, başqırd, özbək və başqa dillərə parçalansın, əsasən ərəb əlifbasında olanlar da kiril, latın, ərəb və digər əlifbalara üz tutsunlar.

Türk Dünyasının böyük mütəfəkkiri, milli aydınımız Əli bəy Hüseynzadə Avropa ideoloqlarının bu cür “reformalarını” daha yaxşı dərk edərək yazırdı ki, «əlifba islahatı»nın tərəfdarlarının (M.F.Axundzadə, M.A.Şahtaxtı) Tiflisdən bunu bəyan etmələri çox düşündürücüdür: «Üç yüz milyon İslamın əlifbasının altmış-yetmiş milyon türkün imlasını bir hökmi-qaraquşilə türkün, İslamın mərkəzindən uzaq olan yuvalarından birdən dəyişmək istəyirlər! Halbuki, böylə mühüm bir əmr üçün kəndilərində lazım gələn məlumatdan əsər belə yox! Türkün imlasını islahı üçün deyil, sərf və nəhvi mükəmməl bilmək, bəlkə bütün türklərin tarixinə, ədəbiyyatına, etnoqrafiyasına, fonologiyasına haqqı ilə aşına bulunmaq tələb edər» [7, 360]. Əli bəy Hüseynzadə xeyli dərəcədə haqlı idi ki, ortaq türkcədən ayrı Azərbaycan türkcəsinin inkişafında, eləcə də əlifba islahatı məsələsində əvvəlcə çar Rusiyası, sonralar Sovet Rusiyasının maraqlı və icraçı olmaları təsadüfi olmamışdır. Hər iki halda məqsəd çar Rusiyası-Sovet Rusiyası müstəmləkəsi altında yaşayan türkləri, o cümlədən Azərbaycan türklərini əlifba olaraq İslam dünyasından, o cümlədən Güney Azərbaycan və Türkiyə türklərindən ayırmaq idi. Bu ona işarə idi ki, «islahatlar» məsələsində Axundzadə və Şahtaxtı hansısa sifarişləri bilərəkdən və ya bilməyərəkdən gündəmə gətirirdilər. Çünki əlifba və dil “islahatı”nın əsas müəllifləri çar Rusiyası və Avropa ideoloqları idilər. Onlar Türk xalqlarının avropasayağı «oyanışına»-

«maariflənməsinə» xidmət adı altında müsəlmanların ortaq ərəb əlifbasını, türklərin ortaq türk dilinin aradan qaldırmaq xətti götürmüşdülər. Ancaq bunu inandırıcı etmək üçün elə bir şərait yaratmışdılar ki, həmin ideyaları məhz müsəlman dinində olan türk mütəfəkkirləri irəli sürürdülər. «İslama görə və islamda qadın» əsərində Əhməd bəy Ağaoğlu da qeyd edirdi ki, müsəlmanların islahat dövrünü keçmələrinin vaxtı çatmışdır. İslahatlar ilk növbədə qadınlara azadlıq verilməsindən və əlifbanın islahından başlamalıdır. O, yazır: «Qadının vəziyyəti və əlifba məsələsi – islam dünyasının qatı düşmənləri, onu ölümə sürükləyən sağalmaz xəstəliklərdir» [8, 49].

Müəyyən dərəcədə Qərb mədəniyyətinin təsiri altında olan başda milli ideoloq Məhəmməd Əmin Rəsulzadə olmaqla milli-demokratlar da Azərbaycan Cümhuriyyəti (1918-1920) dövründə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçməyi təklif edirdilər. Bu məqsədlə Azərbaycan parlamentində bir komissiya təşkil olunmuş və bu komissiya latınlaşmış türk əlifbasının layihəsini parlamentə belə təqdim etmişlər [9, 70]. Ancaq bir tərəfdən «İslam birliyi» ideyası ilə çıxış edən «ittihadçı»ların, digər tərəfdən isə bolşevizmin günü-gündən Azərbaycan Cümhuriyyətinə qarşı yönəlmiş təzyiqlərin nəticəsində latın əlifbasına keçid məsələsi həmin dövrdə öz həllini tapmamışdı. Eyni zamanda, Azərbaycan Cümhuriyyəti latın əlifbasına keçidlə bağlı Türkiyə Cümhuriyyəti ilə ortaq addım atmaq niyyəti də güdmüşdü. Həmin vaxt isə Türkiyə və Azərbaycan Cümhuriyyəti üzərinə olan “mühafizəkar” basqılar bu məsələnin öz həllini tapmasına əngəl olmuşdu.

1920-ci ildə Azərbaycan Cümhuriyyətinin və digər Türk dövlətlərinin müstəqilliyinə son qoyan Sovet Rusiyasının çox keçmədən Yeni Türk Əlifbası adı altında, latın qrafikasını Azərbaycan, Tataristan, Başqırdistan, Krım və Türkistanda tətbiq etməklə Türk xalqlarının milli mədəniyyətlərini zərbə altında qoyurdu. Bu baxımdan sovet ideoloqları üçün bu müstəmləkəçiliyə hədəfələnmiş «yenilik» idi. Başqa sözlə, tələm-tələsik yeni əlifbaya-latın əlifbasına keçmək Azərbaycan türklərini, Türkistan türklərini və başqa türksoylu xalqların keçmişini ilə gələcəyi arasında körpünün tez yandırılmasına, eyni zamanda dünənə qədər onunla eyni əlifbanı paylaşan türk-müsəlman xalqları, xüsusilə Türkiyə türkləri ilə mənəvi və siyasi bağların qırılmasına hesablanmışdı.

Maraqlıdır ki, Sovet ədəbiyyatında da Yeni Türk Əlifbasının ortaya çıxmasının birinci mərhələsində (1920-1929) bununla bağlı iki cərəyanın: 1) latınçılar (latın əlifbası tərəfdarları) və 2) islahatçıların (ərəb əlifbası tərəfdarları) olduğu iddia olunurdu [10, 10]. Əslində əlifba məsələsiylə bağlı «latınçılar» və «islahatçılar» deyə iki cərəyandan bəhs oluması SSRİ-nin əsil niyyətini

gizlətmək üçün uydurulmuş terminlər idi.

Bakıda 1926-cı ilin fevralın 26-dan martın 5-dək keçirilmiş Türksoylu Xalqların Türkoloji Qurultayının qarşısında duran əsas problemlərdən birincisi milli əlifba məsələsi olmuşdur. Türkoloji Qurultayın keçirilməsinin əsas təşəbbüsçüləri isə Yeni Türk Əlifbası (YTƏ) Komitəsi və Azərbaycanı Tədqiq və Tətabö Cəmiyyəti (Azərbaycanı Araşdırma və Öyrənmə Cəmiyyəti) idi. Türkoloji Qurultayda ilk növbədə, ərəb əlifbasından Türk (latın) əlifbasına keçirilməsi çağırışına cavablar dinlənmişdir. Çünki Türkoloji Qurultayı keçirməkdə əsas məqsəd türk xalqlarını ərəb əlifbasından Türk (latın) əlifbasına keçməyi zərurətini ortaya qoymaq, bu məsələdə türk ziyalılarının dəstəyini almaq idi [11].

Eyni zamanda Qurultayda Türk (latın) əlifbasının qəbulu, ən pis halda ərəb əlifbasının islahatın aparılmasına dəstək əldə etməklə yanaşı, milli terminologiyanın yaradılması və türksoylu xalqlar üçün ədəbi dil, ana dilinin tədris metodikası, türk dillərinin orfoqrafiyası haqqında məsələlərə də yer verilmişdir. Başqa sözlə, Türkoloji Qurultay Türk dilini alınma sözlərdən, özəlliklə ərəb-fars kəlimlərindən təmizləməyi də əsas məsələ kimi müzakirə obyektinə seçmişdir. Bu zaman Türk dilinin ləhcələrindən daha çox hansına üstünlük verilməsi, ya da əski türk dilinə müraciət olunması diqqət mərkəzində idi. Qurultaya qatılan 131 nümayəndədən 93-ü türksoylu, yerdə qalanları digər xalqların təmsilçiləri idilər ki, onların əksəriyyəti latın əlifbasına keçilməsinin tərəfdarı olduğu halda, ancaq nümayəndələr içərisində yeni əlifbanın tətbiq edilməsinin əleyhinə çıxış edənlər də tapılmışdır [12, 231].

Bizcə, 1920-ci illərdə Türksoylu xalqların milli əlifba və mil dil məsələsinin Türkoloji Qurultay adı altında geniş şəkildə gündəmə gətirilməsi, ən əsası bu prosesdə Azərbaycanın ön plana çıxarılması təsadüfi olmamışdır. Hər halda SSRİ-nin coğrafiyasının və əhalisinin xeyli bir qisminin türk coğrafiyası və türk xalqlarından ibarət olması bu addımın atılmasında mühüm rol oynamışdır. Sovet ideoloqlarına ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçirilməsi, milli terminologiya, milli orfoqrafiya məsələsinin gündəmə gətirilməsi birmənalı şəkildə imperiya maraqlarına hesablanmışdır. Halbuki ilk baxışda SSRİ-nin milli əlifba və milli terminologiya məsələsi “xeyirxah” niyyət kimi təsir bağışlayır, Türkoloji Qurultayın keçirilməsi isə bunun bariz nümunəsi kimi dəyərləndirilirdi. Ancaq əslində Sovet Rusiyasının yeni əlifba siyasəti Azərbaycan, Tatarıstan, Başqırdıstan və Türkistan türklərini İslam-Türk dünyasından ayırmaq üçün əvvəlcədən düşünülmüşdü [13, 9].

Bu anlamda Sovet dövründə ərəb əlifbasında imtina edilməyərək yalnız

onda dəyişikliklər edilməsinin tərəfdarı kimi çıxış edən «isləhatçılar» əslində həmin milli qüvvələr idi. Vaxtilə ərəb əlifbasından imtina edilib latın əlifbasına keçmək istəyən Azərbaycan milli qüvvələrinin Sovet işğalı dövründə bunu, istəməməsi təsadüfi deyildi. Əslində milli-demokratik qüvvələri narahat edən latın qrafikasına keçmək deyil, latın əlifbasına keçmək adı altında ifratçılığa varılması, millətlər arasında ayrı-seçkilik edilməsi, gələcəkdə kiril əlifbasına keçmək üçün bir vasitəyə çevrilməsi idi. Çünki SSRİ xüsusilə, əsarət altına aldığı türk xalqlarını özünəməxsus «beynəlmiləl siyasət»lə assimilyasiya etmək niyyəti güdmüşdü. Bu baxımdan Sovet Rusiyasının Azərbaycanın, Tataristanın, Bşaqırdıstanın, Orta Asiyanın türk dövlətlərinin ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsinə bilavasitə şərait yaratmasında məqsədləri yalnız türk millətlərini maarifləndirmək, elm və biliklərini inkişaf etdirmək ola bilməzdi. Əgər SSRİ, yəni rəsmi Moskva belə səmimi niyyət güdüdüsə, nə üçün yeni əlifba məsələsinə əsasən, türk-müsəlman xalqları cəlb edilmişdi?! Yoxsa, Rusiya üçün ermənilər, gürcülər və başqa millətlər ikinci dərəcəli idilər? Deməli, bu məsələdə Rusiyanın başlıca məqsədi türksoylu xalqları SSRİ-nin əsarətindən kənar qalan türk-müsəlman ölkələrindən, xüsusilə Türkiyə türklərindən ayırmaq olmuşdur [14, 192].

SSRİ ideoloqları bu planını birdən-birə həyata keçirə bilməzdi və bu mərhələli şəkildə nəzərdə tutulmuşdu. Həmin dövrdə milli qüvvələr də məhz Sovet Rusiyasının bu ikiüzlü siyasətini ifşa etmişdilər ki, onların bu baxışları da bolşeviklər tərəfindən latın qrafikasının əleyhinə olan mülahizələr kimi dəyərləndirilmişdi. Əslində onların bu etirazı, əlifbanın latınlaşdırılmasından daha çox kirilləşdirməyə-ruslaşdırmaya qarşı idi. Azərbaycan milli ideoloqu Məhəmməd Əmin Rəsulzadə də sonralar yazırdı ki, o zaman (1921-1922-ci illər) bolşeviklərin bu niyyətindən xəbərdar idilər: «Bolşeviklərin ərəb hərflərini latın hərfləri ilə əvəz etməyə xüsusunda gizli və əsil fikirlərini bildiyimizdən (ki, bu fikir sonradan həyata keçirilmiş, ərəb hərfləri öncə latın hərflərinə, sonra da rus hərflərinə təbdiil edilmişdir) bir məqalədə türk elləri arasındakı mədəni əlaqələri tamamilə kəsdirmək üçün yazılanı daha asan oxutdura bilmək məqsədini təmin edən inqilabçılara haqq verirdim» [15, 85]. Yəni Rəsulzadə də bolşeviklərin əməllərindən xəbəri olduğu üçün latın əlifbasına keçilməsini deyil, ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını müdafiə etmişdir. Başqa bir Azərbaycan Türk aydını Mirzə Bala Məmmədzadə də milli qüvvələrin əvvəlcə ərəb əlifbasından latına keçilməsinə etiraz etmələrinə səbəb olaraq, bolşeviklərin məkrli niyyətlərini və bunun Azərbaycan ilə Türk dünyası arasında əlaqələrə zərbə olmasını göstərmişdi [16, 56; 17].

Bu baxımdan ərəb əlifbasında islahatların aparılmasını məqsəduyğun hesab edən «isləhatçılar», latın qrafikasına keçilməsi ilə Azərbaycan xalqının

Türk-İslam mədəniyyətindən uzaq düşməsi, din və milli birliyin aradan qalxması məsələsini daha çox qabartmışlar. Bizə elə gəlir ki, bu cür mülahizələrin səslənməsi də təsadüfi olmamışdır. Bütün hallarda, yeni əlifbaya keçidlə bağlı imperiyanın maraqları olduğu kimi, bunun əleyhinə çıxan «islahatçılar»ın da öz mövqeyi olmuşdur. «İslahatçılar» ədəbi dilin yazısında ərəb əlifbasını saxlamaqla yalnız islah edilməsini, yəni bəzi dəyişikliklərin aparılmasını məqsədəuyğun hesab edirdilər. Onlar deyirdilər ki, yeni əlifba qəbul edilərsə, bununla da əski ədəbiyyat məhv olacaq, “İslam birliyi” pozulacaq və türk dilini öyrənmək çətin olacaq [10, 13]. Milli qüvvələrin əlifba məsələsində fikir dəyişdirməsinin əsil mahiyyətinə varmayan bolşeviklər, bunu tamamilə başqa yerə yozurdular.

Ərəb əlifbasının əleyhinə çıxış edən «latınçılar» bir tərəfdən yeni əlifbaya keçməni daha çox mədəni inqilab kimi qiymətləndirənir, digər tərəfdən bunu, marksizm-leninizmin qələbəsi kimi qələmə verirdilər. Xüsusulə, F.Ağazadə, B.Çobanzadə, M.Şahtaxlı, R.Axundov, S.Ağamalıoğlu ərəb əlifbasında islahatlar aparılmasının mümkünsüzlüyünü irəli sürərək latın əlifbasının qəbul edilməsini zəruri hesab edirdilər. Məsələn, Fərhad Ağazadə yazırdı ki, əlifbanı yarımçıq islah etmək olmaz; ya gərək hamısı islah edilsin, birdəfəlik bu qüsurlardan yaxamız qurtarsın, ya da ki, heç əl vurulmasın. O yazırdı: “Şərq dillərinin üstündə ağalığ sürmək istəyən «müqəddəs» ərəb dili türkcəmiz öldürmək istədisə də, öldürmədi, ancaq yarımcan qıldı. Bir dil ki, onun yer üzündə yüz milyonluq sahibi ola, aya o dil ölərmi? Əlbəttə, ölməz!” [18, 11].

Həmin dövrün mətin bolşeviklərindən Sultan Məcid Əfəndiyev hesab edirdi ki, millətçilər qısqanclıqdan bu məsələyə müsbət yanaşmırlar. Belə ki, əvvəllər ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçmək istəyən millətçilər, indi bunu həyata keçirənin bolşeviklər olduğu üçün yeni əlifba məsələsini tənqid edirlər [19, 177]. Əfəndiyevin fikrincə, millətçilərdən fərqli olaraq, islamçılar-ruhanilər isə ərəb əlifbasından daha çox onun təsiri məqsədilə möhkəm yapışırlar [19, 70]. Səməd Ağamalıoğlu da S.M.Əfəndiyev kimi latın qrafikasına keçməyin əleyhdarları olan “islahatçılar”a cavab olaraq yazırdı: «O adamlar ki, yeni türk əlifbası barəsində deyirlər: «əgər bu əlifba həyata keçsə, din birliyi əldən gedəcəkdir» - bu əqlə uymayan cəfəngiyyatdır. Tarix bizə göstərdi ki, din birliyi yox imiş, yox olan şey təzədən bir də nə cür yox ola bilər» [20, 32].

Fikrimizcə, birincisi Əfəndiyevlər, Ağamalıoğlular bu halda da bolşevik əqidəsindən çıxış etdiyi üçün, din birliyinin millətlərin həyatında oynadığı mühüm rolu görə bilməmişdir. Əslində hər millətin həyatında, mənəvi dəyərlərdən biri kimi din birliyi də mühüm yerə malikdir. İkincisi,

latın qrafikasının əleyhdarları yalnız «din birliyi əldən gedəcək» demirdilər, onlar həm də SSRİ-nin əsarəti altında yaşayan Azərbaycan və b. türk dövlətləri və millətləri ilə imperiydan kənar qalanlar arasında bir sədd çəkiləcəyinə inanırdılar. Bu fikirlər 1926-cı ildə Bakıda keçirilən Türkoloji qurultayda Kazan türkləri tərəfindən də səslənmişdir. Həmin qurultayda çıxış edən S.Ağamalıoğlu isə onlara cavab olaraq deyirdi: «Yeni əlifbanın əleyhinə olanlar, xüsusən «Yeni əlifbanın qəbulu ilə 500 illik ədəbiyyatı itiririk» deyən qazanlılar bilməlidirlər ki, qonşu cümhuriyyətlərin, o cümlədən Azərbaycanın da özünəməxsus keçmiş ədəbiyyatı vardır... Ümumi savadlılıq yolu ilə ədəbiyyatı canlandırmaq və onu xalq malı etmək mümkündür» [21]. Ancaq Əfəndiyev, Ağamalıoğlu və onların digər silahdaşları başa düşməli idilər ki, zahirən latın qrafikasının əleyhdarları kimi çıxış edən bəzi Azərbaycan, Kazan və başqa türk ziyalıların əksəriyyətini əslində narahat edən din birliyi və mühafizəkarlıq deyil, daha çox mənəvi-mədəni Türk birliyinin aradan qalxması idi. Ancaq bütövlükdə onlar Azərbaycan, Türkmənistan, Özbəkistan və başqa türk dövlətlərində ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçid məsələsində Moskvanın əsil məkrli niyyətini görə bilməmiş, əksinə, bunu bolşevizmin nailiyyəti kimi təbliğ etmişlər [22, 156-157].

Ancaq türk-tatar xalqlarının ərəb əlifbasından latın qrafikasına keçməsi məsələsində SSRİ-nin siyasi manevra etdiyi, əsil məqsədinin türk xalqlarına kiril əlifbasının qəbul etdirilməsi olması çox keçmədən bəlli olmuşdu. Belə ki, sovet ideoloqları milli əlifba və milli dil məsələsində də «milli müqəddərat» məsələsində olduğu kimi, türk-müsəlman xalqlarının ərəb əlifbasından birbaşa rus-kiril əlifbasına keçilməsinin təhlükəli olduğunu nəzərə alaraq, bunu mərhələli şəkildə reallaşdırmaq niyyəti güdmüşdür. Əgər SSRİ 1920-ci illərdə yeni əlifbanı rus qrafikasına keçidlə həll etsəydi, şübhəsiz «xilaskar» donu geyinmiş rus bolşeviklərinin bu addımı istər işğal etdiyi ölkələrdə, istərsə də dünyada birmənalı qarşılanmayacaqdı. Bu baxımdan ilk mərhələdə, latın əlifbasından istifadə edən bir çox Avropa dövlətlərinin də maraqlarına cavab verən bir addım atılmışdı. Lakin imperiya ideoloqları yaxşı anlayırdılar ki, ərəb əlifbasından imtina etməklə SSRİ-nin tərkibindəki türk dövlətləri İslam-Türk dünyasından müəyyən dərəcədə uzaqlaşsa da, başqa tərəfdən eyni əlifbanı qəbul edən Türkiyə ilə isə bir o qədər yaxınlaşmış olmuşdur. Bunun gələcəkdə SSRİ üçün böyük bir təhlükə mənbəyi olduğunu görən, eyni zamanda, başdan imperiya əsarəti altında olan türk-tatar və müsəlman xalqlarının istər Türkiyə, istərsə də Avropa dövlətləri ilə əlaqəsində qətiyyətli maraqlı olmayan sovet ideoloqları 1920-ci illərin sonu, 1930-cu illərin əvvəllərindən etibarən türk dövlətlərinin və xalqlarının, gələcəkdə rus-kiril əlifbasına keçə bilməsi

ideyasını yaymağa başlamışlar.

Maraqlıdır ki, latın əlifbasını türk əlifbası adlandıraraq bir müddət onu müdafiə edənlər, rus əlifbasının zorla tətbiqi meylini hiss etdikdən sonra, bəzi beynəlmiləlçi bolşeviklər həm türk anlayışından, həm də müdafiə etdikləri türk əlifbasından imtina etdilər. Bu baxımdan Səməd Ağamalıoğlu 1929-cu ildə bütün Azərbaycanın SSRİ və Şərqdə ilk dəfə olaraq rəsmən latın qrafikasına keçməsinə böyük qələbə saydığı halda [20, 36], həmin hadisənin üstündən bir il ötməmiş türk əlifbası adlandırdığı latın qrafikasından rus əlifbasına keçməyin zəruriliyindən bəhs etmişdir: «Azərbaycanlıların yeni latın əlifbasına keçmək yolu, gələcəkdə onların rus əlifbası qrafikası üzrə düzəldilmiş yeni əlifbaya keçmək işini bir qədər asanlaşdıracaqdır» [20, 37]. Artıq türk əlifbası beynəlmiləçiliyin içində əriyərək yox olur, onun yerini rus əlifbası tuturdu. Beləliklə, yarım əsr ərzində bir millətin üç əlifbadan istifadə etmək məcburiyyətində qalması faciəsini görmək, bunu oybektiv qiymətləndirmək və etiraz etmək əvəzinə, bəzi Azərbaycan ziyalılarının bu cür mövqe tutması, ancaq təəssüf doğur.

Sovet ədəbiyyatında 1940-cı ilin yanvarın 1-dən, latın qrafikasından rus-kiril əlifbasına keçilməsi belə əsaslandırılırdı ki, bu qrafika ümumiliyi rus dilindən söz və terminləri düzgün yazmağa kömək edəcək: «Bundan başqa, qrafika ümumiliyi nəşriyyat-mətbəə işlərini də asanlaşdırar, əlavə xərc və işləri azaldardı» [10, 14]. Burada rus əlifbasına keçməyin zəruriliyi ilə bağlı gətirilən «arqumentlərə» təəccüb etməyə bilmirsən. Daha sonra bu müəlliflər yazırlar: «Əgər birinci dövrdə bir-birinə zidd cərəyanlar əmələ gəlmişdisə, ikinci dövrdə belə bir vəziyyət olmamış, hamı rus qrafikasına keçmək təşəbbüsünü bəyənmişdir. Lakin müzakirələrdə əsas iki fikir nəzərə çarpır. Bir çoxları dilimizin fonetik tərkib və xüsusiyyətinə uyğun olaraq bəzi dəyişikliklə rus əlifbasını qəbul etməyi, bəziləri isə rus əlifbasında heç bir dəyişiklik aparmadan, onu olduğu qaydada qəbul etməyi təklif edirdilər» [10, 15].

Fikrimizcə, rus əlifbasının olduğu kimi qəbul edilməsinin tərəfdarı olanlar yaxşı anlayırdılar ki, Mərkəz məhz bu qərarın üzərində dayanacaq və gözlənilməli kimi də oldu. Sovet ideoloqları Azərbaycan-türk dilinin başına bu cür oyun açmaqda nə etdiklərini yaxşı anlayırdılar. Bununla da, Azərbaycan-türk insanı rus kimi düşünməyə, rus kimi yazmağa və rus kimi kommunizm xəyalı ilə yaşamağa məhkum və məcbur edilirdi. Başqa sözlə, «yeni əlifba» oyunu ilə sovet imperiyası türk millətini öz mədəniyyətindən, mənəviyyatından və ən əsası dilinin saflığından uzaqlaşdırırdı.

Bizə elə gəlir ki, Azərbaycanda latın qrafikasından rus-kiril əlifbasına keçilməsi ilə bağlı ciddi etirazların olmaması iki başlıca amillə bağlı idi: 1) milli ziyalıların böyük əksəriyyətinin, kütləvi şəkildə 1937-1938-ci illərdə

repressiya olunması; 2) rus-kiril əlifbasına etiraz edə biləcək istənilən ziyalının həmin aqibətə düşər olacağı. Bu baxımdan bəzi ziyalılar yalnız bəzi dəyişikliklərlə rus əlifbasına keçilməsinin doğru olacağını deyə bilir, bundan artığına cəsarət edə bilmirdilər.

Bütün hallarda azsaylı milli qüvvələrin 1950-ci illərin ortalarında Bakı və Sumqayıt şəhərlərində yaydığı vərəqələrdə Azərbaycanın Rusiyanın ağalığından qurtarmağın vaxtının gəlib çatdığı bildirirdi. O da qeyd olunurdu ki, ermənilər və ruslar Azərbaycandan qovulmalı, Azərbaycanın milli dili (türk) və əlifbası (latın) bərpa olunmalı, ana dili rəsmi dövlət dili kimi bütün idarələrdə işlədilməlidir. Hətta bəzi vərəqələrdə «Millətçi Gənclər Təşkilatı», «İldırım» təşkilatı adından Azərbaycanın Türkiyə ilə birləşməsi belə təklif olunurdu [23, 91-94]. Bunun nəticəsi olamalı idi ki, rus-kiril əlifbasının Azərbaycanda olduğu kimi tətbiqinə 1958-ci ildə son qoyulmuş və bəzi islahatlar aparılaraq rus-kiril qrafikalı Azərbaycan əlifbası (yarı kiril-yarı latın) müəyyən qədər təkmilləşdirilmişdir.

Ancaq bütün hallarda, «Leninin dili» olan rus dili və rus əlifbası Azərbaycan xalqının həyatında bir çox sahələrdə mənfi bir iz buraxmışdır ki, onun izləri bu günə qədər də hiss olunmaqdadır. Bunlardan biri də rus əlifbasına keçməyə məcbur edilməklə Azərbaycan türklərinin Türkiyə türkləri arasında ən önəmli bağ olan – eyni əlifba bağı da qırılmış olmuşdu. Türkiyə alimi Məşkurə Yılmazın yazdığı kimi, «böyləcə Türkiyədən fərqli bir əlifba istifadə edilən azəri türklərinin Anadolu türklüyü ilə yazılı əlaqə qurmaları və ortaq milli kultür gəlişdirmələri əngəllənmək istənmişdir. Ayrıca ruslar, kiril əlifbasını rus kultür aracı olaraq görmüş və Sovet rejimi ortaq kultürünün bu əlifba ilə yapılacağını düşünmüşlərdir» [24, 243]. Gördüyümüz kimi, Qərb ideoloqlarının maraqlı olduğu əlifba və dil islahatlarını öz maraqlarına uyğun olaraq SSRİ həyata keçirmiş oldu. Türk-müsəlman xalqlarının həyatında reallaşdırılan «islahatlar»ın nəticəsində ilk növbədə, əlifba ayrılığı baş verdi. Bununla yanaşı, çar Rusiyası dövründə təməli qoyulan ortaq türk dilinə qarşı yönəlmiş ləhcə fərqlilikləri SSRİ dövründə daha da sürətləndirildi.

Əgər XX əsrin əvvəllərində türksoylu xalqlar əsasən ortaq əlifbadan istifadə edir, az-çox bir-birlərinin ləhcələrini başa düşür və ortaq türkcədə danışa bilirdilərsə, SSRİ dövründə aparılan ruslaşdırma siyasəti nəticəsində bir-birlərini anlamayacaq vəziyyətdə gətirildilər. Xüsusilə, türklərin böyük əksəriyyətinin yaşadığı Rusiyada ortaq türk dilinin Leninin dili olan rus dili ilə əvəzlənməsi və rus-kiril əlifbasına keçid bu məsələdə mühüm rol oynadı. Leninin dili olan rus dili bir tərəfdən ortaq türk dilinin ayrı-ayrı ləhcələr şəklində formalaşmasına, digər tərəfdən həmin ləhcələrin də ruslaşdırılmasına-avropalaşdırılmasına səbəb oldu. Bütün bunların nəticəsidir ki, hazırda

postsovet məkanında türksoylu dövlətlərin liderlərindən tutmuş alimlərinədək hamısı bir-birləri ilə rus dilində təmas yaradırlar. Hələ də, kiril əlifbasından dövlət səviyyəsində istifadə edən türksoylu xalqlar var.

Çağdaş dövrdə Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan kimi Türk dövlətlərində hansı əlifbadan istifadə etməsi kimi önəmli bir məsələdə, islamçıların ərəb əlifbasını, türkçülərin latın qrafikasını müdafiə etmələri, «sovet beynəlmiləçiliyi»nin təsirindən qurtula bilməyənlərin isə kiril əlifbasının saxlanılması ilə bağlı müddəaları başa düşülən idi [25, 34]. Ancaq türkçülər, islamçılar və «yeni kommunistlər» yalnız onlara məxsus ideyanın digərindən üstünlüyünü irəli sürərkən bir vacib məqamı unudurdular ki, SSRİ dövründə Türk xalqlarının şüuruna yeridilən «sovet beynəlmiləçiliyi»ndən sonra, yeni ideologiyayı əsaslandırmaq heç də asan məsələ deyildir. Xüsusilə o mənada ki, bir ictimai quruluş dəyişsə də, həmin quruluşda yaşamış insanların şüuruna hakim kəsilmiş ideologiya dərhal dəyişmir. Bunun üçün müəyyən bir zaman kəsiyinə və həmin zaman içində sözün həqiqi mənasında, irəli sürülən hər hansı ideyanın digərlərindən üstünlüyünü əsaslandırılmasına ehtiyac var idi.

Hazırda Azərbaycan, Özbəkistan, Türkmənistanın ardınca Qazaxıstanın da Latın qrafikalı ortaq Türk əlifbasına doğru rəsmi şəkildə irəliləməsi sevindirici haldır. Doğrudur, Qazaxıstanda digər Türk dövlətləri kimi bəzi hərflərdə özünəməxsus yol izləməkdədir. Yəni Qazaxıstanın qəbul etdiyi latın qrafikalı Qazax əlifbasında da Ortaq Türkcəylə uzlaşmayan bəzi hərflər vardır. Ancaq bütövlükdə Qazaxıstanın 2017-ci ilin sonlarına doğru belə bir addım atması, bütün hallarda ortaq Türk əlifbasının gerçəkləşməsini sürətləndirməkdədir. Ümid edirik ki, 2018-ci ildə eyni addımı Qırğızıstan da atacaq, bununla da ortaq Türk əlifbasının yaranmasının ilk mərhələsi başa çatmış olacaqdır.

Bizcə, ikinci mərhələdə həm ortaq Türk əlifbası yolunda digər qeyri-türk dövlətlərin, xüsusilə Rusiya Federasiyasının tərkibində muxtariyyətə malik Türk xalqlarının da bu və ya digər dərəcədə latın qrafikalı əlifbaya keçməsi işi sürətlənəcək, həm də ortaq Türk əlifbası daha da təkmilləşdiriləcəkdir. Eyni zamanda, ikinci mərhələdə ortaq Türk əlifbasının təkmilləşdirilməsi yolunda Türk Runik əlifbasından da faydalanıla bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Ağasıoğlu F. *Azərbaycan Türklərinin İslama qədər tarixi*. I Bitik: Tarixi qaynaqlar. Bakı, "Ağrıdağ", 2014
2. Firdovsi Ə. *Şahnamə*. Bakı, «Öndər», 2004
3. Ülken Hilmi Ziya. *Türkiyede Çağdaş Düşünce Tarihi*. İstanbul. Ülken. 2013

F. Q. Ələkbərli. Ortaq Türk Əlifbasına Dönüş: Tarix və Çağdaşlıq

4. Hüseynov Heydər. *Azərbaycanda XIX əsr ictimai və fəlsəfi fikir tarixindən*. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 400 s.
5. Axundzadə M. F. *Əsərləri. Üç cildə*. III cild. Bakı, «Şərq-Qərb», 2005
6. Şahtaxtılı Məhəmmədəğa. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı: «Çaşıoğlu», 2006.
7. Hüseynzadə Ə. *Seçilmiş əsərləri*. II cildə. II cild. Bakı, «Çaşıoğlu», 2008
8. Ağaoğlu Əhməd. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, «Şərq-Qərb», 2007, 392 s.
9. Балаев А. *Этноязыковые процессы в Азербайджане в XIX-XX вв.* Баку, 2005.
10. *Azərbaycan ədəbi dili tarixi (sovet dövrü)*. 3-cü cild. Bakı, Elm, 1982
11. Nərimanoğlu K. V. *1926-cı il Bakı Türkoloji qurultayı*. Bakı, «Çinar-ÇAP» nəşriyyatı, 2006
12. *Azərbaycan tarixi*. Yeddi cildə. VI cild (aprel 1920 – iyun 1941). Bakı, «Elm», 2008
13. *Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti*. 1 cild. 1-ci buraxılış. «A» hərfi. Bakı, Az.DETİ nəşriyyatı, 1930
14. Erzurumlu Kenan. *Türklüyə baxış*. İstanbul, 2006
15. Rəsulzadə M. Ə. *Stalinlə ixtilal xatirələri*. B.: Elm və təhsil, 2011
16. Məmmədova Fatimat. *Azərbaycan mühacirətinin kulturoloji irsində dil problemi*. Bakı, «Elm», 2002
17. Mehmetzadə M. B. *Sovyet Azərbaycanda Türk dilinin ruslaşdırma və imha siyasəti haqqında*. Kurtuluş, Berlin, 1936, №20
18. Ağazadə Fərhad (Şərqli). *Türk dilinin dirilmək və zənginləşdirilmək yolları (tükənlər)*. Bakı, 2006.
19. Əfəndiyev S.M. *Seçilmiş əsərləri*. İki cildə. 2-ci cild. Bakı, 1990
20. Nəcəfov Xəlil. *Səmədəğa Ağamalıoğlu*. B., Azərənşər, 1966
21. «Yeni yol» qəz, №56, 7 mart 1926-cı il
22. Axundov Ruhulla. *Seçilmiş əsərləri*. Bakı, Azərənşər, 1977
23. Həsənli Cəmil. *Azərbaycanda milli məsələ: siyasi rəhbərlik və ziyalılar (1954-1959)*. Bakı, Adiloğlu, 2008
24. Yılmaz Meşkure. *Tarixi, siyasi və kültürel yönleriyle Türklerin dünyası ve Türkiyenin dış türkler politikası*. Ankara, Kripto, 2010
25. Aslan Yasin. *Azərbaycan tam bağımsızlıq yolunda*. Ankara, 1992